

Γ. ΒΑΛΕΤΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ
ΤΗΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ

ΜΕΛΕΤΗΜΑ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ
ΑΠ' ΤΗ «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ»
1936

18698

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΑΚΟ
ΕΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΑΚΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗ

Ο Άλεξανδρος Ρίζος Ραγκαβής πού, καθώς ειπε ο Παλαμάς⁽¹⁾, έσπούδασε «εις στρατιωτικὴν σχολήν, έζώσθη τὸ ξίφος τοῦ αἰσιωματοῦ, ὑπῆρξεν ὑπάλληλος, ὑπουργός, πρέσβυς, καθηγητὴς, βουλευτὴς, ἀρχαιολόγος, ποιητὴς, λεξικογράφος, τεχνοκρίτης, μεταφραστὴς, έξέδωκε χρηστομαθίας καὶ μαθηματικὰ προβλήματα, συνέγραψε διηγήματα καὶ διδακτικὰ βιβλία, συνέταξε διπλωματικὰς διακρινώσεις καὶ εκπαιδευτικὰ νομοσχέδια, ἀνεμίχθη εἰς τὰ ζητήματα τοῦ πνευματικοῦ καὶ εἰς θεατρικὰ ζητήματα, ὑπῆρξεν ὁ μᾶλλον πολυγράφος, ὁ μᾶλλον χαλκέντερος, ὁ ἐγκυκλοπαιδικώτατος καὶ ἐφευρετικώτατος, ὁ εὐφύεστερος λόγιος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», μᾶς έδωσε, μέσα στὰ τόσα καὶ τόσα πολύμορφα γραφτά του, καὶ μὴ νεοελληνικὴ γραμματολογία—ιστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς φιλολογίας—ὄχι μόνο λογοτεχνίας—ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ὡς τὸν Παράσχο καὶ Δροσίνη.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ραγκαβῆ εἶναι γραμμένο σὲ τρεῖς γλώσσες, μὲ διάφορη σὲ κάθε γλώσσα μορφή, τὴν ἑλληνικὴν, γαλλικὴν καὶ γερμανικὴν. Βγῆκε ἀκόμα σὲ πολλές ἐκδόσεις. Γιὰ τὶς διάφορες μορφές τοῦ ἔργου, γιὰ τὴ σύνθεσή του καὶ γιὰ τὶς ἐκδόσεις του, ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ καθορισθοῦν μερικὰ ζητήματα, πού μόνον μέχρι σήμερα ἀγνοῦσα καὶ μετέωρα⁽²⁾.

Α) ΕΚΔΟΣΕΙΣ

α) Ἡ γαλλικὴ μορφή. Στὶς βιβλιογραφίες καὶ στὶς παραπομπές βλέπουμε συχνὰ νὰ σημειώνεται ὡς τόπος ἐκδόσεως τῆς Γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ, πότε τὸ Παρίσι καὶ πότε τὸ Βερολίνο, δύο λογιῶ τίτλοι, διάκριση πρώτης καὶ δευτέρας ἐκδόσεως, δύο διάφοροι ἐκδότες. Τί συμβαίνει; Ὑπάρχουν μήπως δύο ἐκδόσεις τοῦ ἔργου, μὴ ἡ Παρισινὴ καὶ δευτέρη ἢ καμωμένη

στὸ Βερολίνο; Ἡ ἐκδοσὴ οὐσιαστικὰ εἶναι μιά, μὰ ἔχει δύο εἰδὸν προμετωπίδες καὶ ἀπὸ δῶ προέρχεται ἡ σύγχυσις. Ἡ μόνη καὶ ἀληθινὴ ἐκδοσὴ εἶναι κείνη πού ἔγινε στὸ Βερολίνο ἀπὸ τὸν ἐκδότην S. Calvary. Τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο C. Feicht τὸ 1877. Ὁ πλείριος καὶ σωστός τίτλος τῆς εἶναι: Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique par A. R. Rangabé. Berlin. S. Calvary & Cie. Libraires-éditeurs 1877. Τομ. Α' (σελ. 266)—Β' (σελ. 281).—8^ο (18,3×11,5).

Τὴν ἐκδοσὴν αὐτὴν τὴν ἀνάλαβε ὁ Calvary τοῦ Βερολίνου μὲ τὴν προϋπόθεσι νὰ τὸν ὑποστηρίξει ὁ γάλλος ἐκδότης τοῦ Παρισίου Calman Lévy προαγοράζοντας 250 κομμάτια τοῦ ἔργου. Μὲ τὴν συμφωνία αὐτὴ ζήτησε ἀπὸ τὸν Ραγκαβῆ νὰ εἰσιμᾶσει τὸ ἔργο καὶ τοῦ ὠρισε μάλιστα καὶ ἀμοιβή. Τὸ Μάρτι τοῦ 1877⁽³⁾ ἦταν ἐτοιμο τὸ ἔργο καὶ κυκλοφόρησε κιόλας. Μὰ ἡ κριτικὴ τὸ χτύπησε ἄγρια. Ὁ Legrand καὶ ὁ Wagner⁽⁴⁾ δημοσιεῖαμεν αὐστηρὲς ἐπικρίσεις. Ὁ Lévy, ὕστερα ἀπ' τὴν κριτικὴν αὐτὴν καταδίκην τοῦ ἔργου, δήλωσε στὸν Calvary πῶς, παρὰ τὴν συμφωνίαν πού εἶχανε, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀγοράσει τὰ συμφωνημένα 250 ἀντίτυπα. Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ καὶ ὁ Calvary, μὲ τὴν σειρά του, ἀθέτησε τὴν συμφωνία του μὲ τὸν Ραγκαβῆ καὶ ἀρνήθηκε νὰ τοῦ δώσει τὴ συμφωνημένη ἀμοιβή του. Φτάσανε στὰ δικαστήρια καὶ ὁ Ραγκαβῆς βρῆκε τὸ δικίον του. Ὑποχρεώθηκε μαζὶ καὶ ὁ Lévy νὰ πάρει τὰ 250 κομμάτια. Ἄλλα γιὰ νὰ τὰ εὐδόμεναι, παρουσίασε τὸ ἔργο γιὰ δική του τάχα ἐκ-

(3) Τὸ ἔργο ἦταν τελειωμένο ἀπὸ τὸ 1856, μὰ καθυστερήσει τὸ τύπωμα του. Βλ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Ἀπομνημονεύματα, τομ. Γ', σελ. 203 καὶ 210, πρβλ. καὶ σελ. 271, 281 καὶ 331.

(4) Ὁ Legrand πέρασε τὴν ἐπίκρισίν του στὴ Revue Critique τῶν Παρισίων (1877). Ὁ Wagner αὐτὴν ἐφημερίδα τοῦ Μονάχου. Στὸ Legrand ἀπάντησε ὁ Ραγκαβῆς στὸ ἴδιο περιοδικὸ ἀμέσως (βλ. Ἀπομνημ. Γ' σελ. 226-8 καὶ Δ' σελ. 472). Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα γραμματολογικὰ ἔργα ἔχει μιλήσει ὁ ἱταλὸς ἑλληνιστὴς Francesco de Sionne Brodwar στὸ ἔργο του: La Grecia moderna. Serie seconda. Napoli 1912 σελ. 18-9. Μίλησα καὶ ἐγὼ στὸ διεθνικὸ μου ἄρθρον τῆς Μ. Ε. Ἑγκ. (τομ. Ι', σελ. 1017 β' Ἑλλάς) Φιλολογία νεοελληνικὴ.

(1) Κ. Παλαμάς Α. Ρ. σκιαγραφεῖα, Ἡμερ. Σκόκου 1883 σ. 321.

(2) Κι ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἀκόμα, καθὼς θὰ δοῦμε, ξεφεύγουν αὐτὰ τὰ ζητήματα.

δοση, βελτιωμένη και διαφορετική, που δέν είχε καμιά σχέση μαζί της ή έκδοση του Βερολίνου και συνεπώς κι οι έπικρίσεις που της έγιναν. "Ετσι πέταξε την προμετωπίδα του Calvary, άλλαξε τον τίτλο κι έβαλε τη μάσκα τη δική του. "Ο ψεύτικος αυτός τίτλος του Lévy είναι: Histoire littéraire de la Grèce moderne par A. R. Rangabé. C. L., Paris. Calman Lévy éditeur. 1877. Εύκολα όμως προδίνεται το τέχνασμα του Βέρου. Στο τέλος του έργου έμεινε ή ένδειξη του τυπογραφείου (Reichl. Berlin), τό έξώφυλλο φαίνεται πως είναι πρόσθετο και χτυπά άμέσως και στον πιο άτυποφισατο άναγνώστη, κι είναι καταφάνερη ή όμοιοτητα που έχουν αυτές οι δύο έκδόσεις μεταξύ τους και στο τύπωμα και στο χαρτί, στί στοιχειά, στο σχήμα, στις σελίδες κλπ., άφου πρόκειται για μιά και μόνη έκδοση.

"Υστερα άπ' αυτά δέν πρέπει να προσέχουμε τήν ψευδεπίγραφη (6) και νόθη έκδοση του Lévy, και στις παραπομπές και στις βιβλιογραφίες πρέπει να σημειώνεται πάντα με τό σωστό τίτλο της ή μιά και μόνη και γνήσια έκδοση του Βερολίνου.

2) "Η πρώτη έκδοση της γαλλικής μορφής. "Η έκδοση αυτή της γραμματολογίας του Ραγκαβή στη γαλλική μορφή της δέν είναι ή πρώτη, άλλα ή δεύτερη. "Η πρώτη όποτύπωση του έργου, άνημνούντη (μνεία της έκανε τό 1857 ό Σ. Βελούδος στο έργο του Breve Ricordo di Dion. Solomos. Venezia 1857, σελ. 3) και ξερασμένη ίσαμε σήμερα, άκόμα κι άπ' τούς είδικούς, είναι καιωμένη στο γαλλόφωνο έλληνικό περιοδικό Spectateur d' Orient (7), που έβγαίνε άπ' τό 1853 στην Άθήνα για να έξυπηρετήσει και να όπστηρίξει στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη όπθεση καθαρά έθνική (8). Είναι περασμένη σέ όχτώ μακρές συνέχειες άπό τό Δεκέμβριο του 1853 ίσαμε τό φυλλάδιο του Φλεβάρη του 1856. "Ο συγγραφέας της κρύφεται πίσω άπ' τό άρχικο γράμμα Α. "Οτι όμως είναι ό Ραγκαβής μπορούμε να βεβαιώσουμε κι άπό μιά πρόχειρη παραβολή της έκδοσης αυτής του Spectateur με τη δεύτερη του Βερολίνου, κι άπό όσα κυρίως λέγει ό Ραγκαβής ό ίδιος στα Άπομνημονεύματά του (9) :

(6) "Όπως κατά λάθος τό έπαθαν οι κ.κ. "Ηλ. Βουτιερής και Νικόλαος Γαμαδάκης. "Ο πρώτος στη Σύντομη Ιστορία της νεοελλ. Λογοτεχνίας, Άθήνα 1933, σελ. 349. "Ο άλλος στη Βιβλιογραφία Διονυσίου Σολωμού, στον άρ. 349, όπου μαζί με τον ψευδεπίγραφο τίτλο, σημειώνεται ός χρόνος έκδοσης τό 1857!

(7) Livr. 9 (26 Décembre — 17 Janv. 1853) σ. 318 — 325, Livr. 11, σ. 380 — 390, Livr. 25, σ. 1 — 10, Livr. 33, σ. 372 — 380, Livr. 34, σ. 309 — 326, Livr. 46 και 47 σ. 301 — 327, Livr. 56, σ. 233 — 258 και Livr. 60, (10/22 Décembre 1855) σ. 233 — 258.

(8) Για τό περίοδικό αυτό, που βγήκε σαν παράρτημα της Πεντάδοξας βήσικας κανείς λίγα πράγματα στού Δ. Κ. Μάργαρα, Πανδώρα, "Ημερολόγιον της Μεγ. ΈΑλ. 1931, σ. 489 — 490.

(9) Τομ. Β, (Άθ. 1895) σ. 291.

«άλλ' ούχ ήττον (στο Spectateur) έγραφα και άλλα μικρά άρθρα οίον περί της σύγχρονου έλληνικής φιλολογίας, ύπογράφοντά έργα μου διά του γράμματος Α.» "Η έκδοση αυτή του Spectateur, καιωμένη τόσο έναρσι, έχει σημασία και ιστορική και φιλολογική, καθώς θά δούμε παρακάτω.

β) "Η γερμανική μορφή. Με βάση τό ίδιο έργο άλλα σέ πιο σφικτό και περιορισμένο σχέδιο, με πολλές μεταβολές και στο σχέδιο και στο περιεχόμενο και στις κρίσεις, ό Ραγκαβής έγραψε κατά πρόσκληση του γερμανού έκδότη της Λειψίας Wilhelm Friedrich, στη σειρά Geschichte der Weltliteratur in einzeldarstellungen, στη γερμανική γλώσσα, και μιά τρίτη μορφή της νεοελληνικής γραμματολογίας του, με τη συνεργασία του γερμανού φιλέλληνα και έλληνοστή Daniel Sanders. "Ο πλήρης τίτλος της είναι: Geschichte der Neugriechische Literatur, von ihren Anfängen bis auf die neueste Zeit von A. R. Rangabé und Daniel Sanders (10). Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, χ.χ. 8Μ (21 Χ 16,3), σ. 158. Στο τέλος: Druck von Emil Hermann. "Η έκδοση δέν έχει χρονολογία. Πότε έγινε, πριν ή μετά την έκδοση του ίδιου έργου στη γαλλική του μορφή; Τοούτο τό μαθαίνουμε άπό τον ίδιο τό Ραγκαβή (11). Είναι έξη χρόνια (12) μεταγενέστερη άπό τη γαλλική έκδοση. "Εγινε στό 1882. Για τη σύνθεση του έργου και τη συμβολή του Sanders θά δούμε παρακάτω.

γ) "Η έλληνική μορφή. Σέ μικρό τομείο, που κυκλοφόρησε χωρισμένο σέ δύο μέρη, ό Ραγκαβής έκανε μιά σύντομη περίληψη της γερμανικής μορφής της γραμματολογίας του, κατά πρόσκληση του έκδότη της Άθήνας Βίλμπεργ, για να περιληφθή στη σειρά που έβγαζε τότε άπό μικρά και εούνοσητα έργα, «Έλληνική Βιβλιοθήκη». "Ο πλήρης τίτλος είναι: Περίληψις Ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας υπό Αλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβή. Έν Άθήναις χ. χ., Γουλιέλμος Μπαρ — Κάρολος Βίλμπεργ, 16^ο (14,5 Χ 10,6) τευχ. Α (σελ. 1-48) — Β¹ (σελ. 49-96). Καθός είναι ό τίτλος της, δέν φαίνεται καθαρά ποιός την έκανε την περίληψη αυτή. "Επειτα είναι κι αυτή ή έκδοση άχρονολόγητη. Αύτά τά μαθαίνουμε πάλι άπ' τον ίδιο Ραγκαβή στα Άπομνημονεύματά του (13). Είναι καιωμένη άπ' τον

(10) Την έκδοση αυτή ό κ. "Ηλ. Βουτιερής της θεωρεί ός μετάφραση της γαλλικής, βλ. Σύντ. "Ιστ. της Ν. Λογ., σ. 343, σημ. 1. Το βιβλίο αυτό του κ. Βουτιερής κυκλοφόρησε τό 1933!

(11) Στα Άπομνημ., τομ. Γ¹ (1930), σ. 353-9.

(12) Πολλοί (π. χ. στη Μεγ. ΈΑλ. Έγκυκλοπαίδεια, τομ. Ι, σ. 933α και 1017β) βάζουν και χρόνο έκδοσης τό 1885, άπό κάποια κακή άρχή βέβαια.

(13) Τομ. Δ¹, (Άθ. 1933) σ. 537. «Ο έκδότης Ούλμπεργ μολ έπρότεινε να τό συντάξω ός εισαγωγήν της Βιβλιοθήκης του Λαού δύο τομείδια Ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας, κατ' έπιτομήν, της ήν είχον

ἴδιο και πωλώθηκε στὰ 1887 σὲ δυὸ μικρὰ τομῖδια.

Β) Η ΣΥΝΘΕΣΗ

Καθὼς εἶδαμε, τὸ πρῶτο ριζιμο, ἢ πρώτη ὑποτύπωση τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ ἔγινε πολλὰ χρόνια πρὶν τυπωθῆ ἢ γαλλικῆ μορφή τοῦ ἔργου, στὰ 1853. Οἱ λόγοι ποὺ κινήσαν τὸ Ραγκαβῆ σ' αὐτὴν τὴν ἐργασία ἦταν καθαρὰ ἔθνικοί, ἀρα ἐξωφιλολογικοί, και τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου. Τότε εἶχε ἀνάγει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, Ὁ Μεντακόφ στὴν Πόλη κινούσε γῆ κι οὐρανὸ. Θὰ κατέβαινε ἡ Ρωσία και θὰ ἔκανε συντριμια τὴν Τουρκία. Αὐτὸ, οἱ πατριώτες λόγοι τῆς μικρῆς και συκοφαντημένης Ἑλλάδος τὸ θεωρήσανε μιά καλὴ εὐκαιρία γιὰ νὰ παρθοῦνε πίσω οἱ ἀλύτρωτες χῶρες. Ἄρχισαν κιόλας νὰ κινούνται. Οἱ σκλάβοι ἐτοιμάζονταν νὰ σηκωθοῦνε. Ἡ Ἑλλάδα ἐξοπλιζόταν γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσει. Μὰ οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἡ Ἀγγλία κι ἡ Γαλλία, θέλανε νὰ σώσουνε τὴν Τουρκία ἀπὸ τὸ ρωσικὸ κίνδυνο κι ἡ κίνηση τῆς Ἑλλάδος ἐρχόταν ἀντιμέτωπη στὴ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ τους. Ἐχότις ἀπ' τὶς ἄλλες ἐπεμβάσεις τους και τὰ στρατιωτικὰ μέτρα ποὺ πήρανε γιὰ νὰ ἐξουδετερώσουν και νὰ ἀλλάξουν τὴν στάση τῆς μικρῆς κι ἐθνουσιασμένης, με τὴση ἀφέλεια, Ἑλλάδας, ἀρχισαν σύγχρονα στὴν Εὐρώπη μιά φοβερὴ πολεμικὴ ἐναντία της, τῆ συκοφαντοῦσανε γιὰ χῶρα βάρβαρη, ἀπολίτιστη σ' ἄλλα τὰ ἐπίπεδα, ἀνάξια γιὰ κάθε ἐπιδίωξη κι ἔθνικὴ δολοκλήρωση. Τότε, λέγει ὁ Ραγκαβῆς⁽¹³⁾: «ἐφρόνουν μετὰ πολλῶν ἄλλων ὅτι, ὅτε τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπρόκειτο ν' ἀνατραπῶσιν ὑπὸ τοὺς ἐκ Βορρᾶ κεραυνούς, οἱ Ἕλληνες ὄφειλον νὰ διεκδικήσωσι και αὐτοὶ τὰ εἰς πᾶσαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν ἴδια συμφέροντα, και νὰ μὴ ἔγκυκαταλειφθῶσι ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας: πρὸς δὲ μὴς πρὸ παντός ἦν ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῆ και φωτισθῆ ἡ ἴδῆς ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀδίκους προλήψεις παραχθῆσα κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη. Δι ὁ συνελθόντες τινὲς φίλοι, ἀπεφασίσαμεν τὴν σύστασιν Γαλλικοῦ περιοδικοῦ, δ' ἀπεκαλέσαμεν Ἀνατολικὸν Θεατὴν (Spectateur d'Orient). Ἡμεθα δέ, ὁ Μάρκος Ρενιέρης, ὁ Νικ. Δραγοῦμης, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ Ι. Σούτσος, ὁ Γεώργιος Βασιλειοῦ και ἐγὼ, εἰς δν ἀνετίθη ἡ ἴδῆς τὸ σπουδαῖον μέρος τοῦ Bulletin, ἦτοι τῶν συγχρόνων εἰδησεων, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἔγραψα και ἄλλα μακρὰ ἀρθρα, ὡς περὶ τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς φιλολο-

γίας... και ἐπικρίσεις βιβλίων εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀφορώντων».

Μ' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, νὰ παρουσιάσει δηλαδή στὰ μάτια τῶν ξένων τὴ συκοφαντημένη Ἑλλάδα στὴν τιμιότερη ἐκδήλωσή τοῦ πολιτισμοῦ της, τὴν πνευματικὴ ἔγγραφη ὁ Ραγκαβῆς τὸ μακρὸ ἐκεῖνο δοκίμιον τοῦ Spectateur. Ἡ βασικὴ του προσπάθεια εἶναι νὰ δείξει τὴν πατρίδα του χῶρα πολιτισμένη, ποὺ παρ' ὅλες τὶς δύσκολες περιστάσεις και τὶς ἔθνικες τῆς περιπέτειες, δὲν ἔπαψε νὰ συνεχίζει τὴ μεγάλη τῆς παράδοση και νὰ δημιουργεῖ, ὅσο μπορούσε, στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο. Ὁ ἐπιλόγος⁽¹⁴⁾ τοῦ ἀνακεφαλαίνων μ' αὐτὲς τὶς γραμμὲς τὴν προσπάθειά του: «Nous avons tracé en traits rapides le tableau de l'état actuel de la littérature dans notre pays. Nous l'avons toujours vue en suivre les destinées pas à pas et proportionner son étendue sur celle de la liberté, dont ce pays jouissait. Sous le despotisme, à peine brillait-elle comme un point prêt à s'éteindre, lorsque la Grèce eut recueilli toutes ces forces pour les diriger vers la liberté, elle aussi traversa les ténébres comme un rayon ardent, qui dardait sur un seul point. Enfin depuis que la Grèce a brisé ses fers, la littérature s'est étendue en surface lumineuse, qui a embrassé toutes les connaissances humaines. Quand la Grèce, soutenue par le bras de Dieu et par celui des puissances de l'Europe, aura accompli les destinées que nous lui prédisons, alors sa littérature prendra aussi le nouveau caractère, que lui aura imprimé cette grande révolution. Elle sera ce que sera la Grèce elle-même, elle sera la médiatrice entre l'intelligence du midi et celle du nord, et le foyer commun où viendront se refléter les rayons de l'imagination ardente et de la froide raison.» Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἔδωκε ἕνα σκίτσο, μιά γενικὴ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὴν ἐποχὴ του (1853). Παντοῦ ζητᾶ νὰ ἐξάρει, νὰ παραφουσκώσει ὅσα εἶναι δυνατόν κι ἄλλοτὸ πάλι προσπερνᾶ με βιαστικὲς γραμμὲς ἢ κι ἀφήνει ὅσα νομίζει πὼς δὲν ἐξυπηρετοῦν τὸ γενικὸ σκοπὸ του. Στὴ σελίδα 404 σημειώνει: «Nous n'avons nommé dans ces esquisses que ceux des littérateurs de la Grèce qui s'élèvent plus ou moins au-dessus du vulgaire.» Μόνον τὰ ἀξιόλογα τὸν ἐνδιαφέρουν» δὲν ζητᾶ νὰ δώσει πλείρα εἰκόνα τῆς γραμματειακῆς Ἑλλάδας. Ὅσα δὲμος ἀφήνει, πρέπει νὰ ξέρομε, ὅτι δὲν τ' ἀφήνει γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀξιόλογα. Πολλὰ τοῦ ξεφεύγουνε: γιὰτὶ ὁ Ραγκαβῆς χρησιμοποίησε μόνον τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Βρετοῦ και τὸ Νερουλό. Ἔτσι, γιὰ τὴν προπαναστατικὴν περίοδο, μεταφράζει μόνον τὴν

δῶσει ἄλλοτε γαλλιστί. . . . Δι' ἃ και ἐπεδόθη ἀμέσως εἰς αὐτῆς τὴν σύνταξιν και ὅσον ἐπεδέχεται τῶν ἐδῶκα αὐτῆν εἰς δημοσίευσιν. . . .»

(13) Ἀπομνημ., τομ. Β'. Ἀθ. 1895, σελ. 291.

(14) Spectateur d'Orient, Livr. 60, (1856) σ. 403—4.

περικοπῆ τοῦ Καντεμῆρ (16) τοῦ ξεφεύγει ἢ θαυμάσια ἐκείνη κίνηση, πού καταλήγει σὸ Βηλαρά, σὸ Χριστόπουλο, στοὺς Ἐφτανήσιους. Μὲ γενικές ἐπίσης γραμμές μῆς ἔδωσα καὶ τὴ μετεπασσατική περίοδο. Τοῦ ἔλειπε ἡ ἀπόσταση καὶ τὰ βοηθήματα. Τὸ δοκίμιο αὐτό, ἐκτός ἀπ' τὴν ἱστορική καὶ φιλολογική σημασία του, μᾶς βοηθεῖ πολὺ νὰ κρίνουμε τὴ γραμματολογικὴ ἔργασία τοῦ Ραγκαβῆ. Στὶς ἄλλες ἐπεξεργασίες τοῦ ἔργου, ὁ Ραγκαβῆς χρησιμοποίησε ὡς βάση τὸ πρῶτο αὐτὸ σχεδιάσμα. Πρόσθεσε πολλὰ, πλάτυνε κι ἔβαλε καινούργια κεφάλαια, ἔσβυσε, διώρῳσε, ἀλλὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς γραμματολογικὲς κρίσεις του δὲν τὶς ἔλλαξε. Εἶναι θαυμαστὴ ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου!

Στὴν ἐπεξεργασία τῆς γαλλικῆς μορφῆς τοῦ 1877 ἔκανε πολλὰς προσθήκας, ὅπως τὸ κεφάλαιο *Les prosateurs au 17^e s.* (σ. 22-4), τὴ μεγάλη παράγραφο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Βιργίλιου ἀπ' τὸ Βούλαρι (σ. 67-8), μερικὰ γιὰ τοὺς Φαναριώτες (σ. 74), τὴ Βοσπορομαχία ἀπόδοσε ἀντὶ στὸν Τυανίτη πού εἶχε πρὶν, σὸ Μομάρς (σ. 72), πλάτυνε τὰ ὄσα ἔγραφε γιὰ τὸν Κοραῆ, τὸ Φιλιππίδη, τὸν Κοδρικᾶ καὶ τοὺς ἄλλους προεπασσατικούς λογίους, ὅπως καὶ τὰ κατοπινα κεφάλαια τῶν ἐπιστημῶν (*Médecine, Sciences Politiques, Théologie κ. ἄ.*). Στὸ Χριστόπουλο πρόσθεσε ἕξι ἀκόμα μεταφράσεις τραγουδιῶν του. Στὸ Βηλαρά, πού εἶχε προσεράσει μὲ δύο τρεῖς γραμμές, πρόσθεσε: «... et moins vite oubliés (τὰ ποιήματα του). Mais le titre monstrueux «ἡ ρομέκη γλῶσα» suffit seul pour l'effrayer lui-même». Προσθήκη ἐπίσης εἶναι καὶ ὄλο τὸ δεύτερο μέρος τοῦ πρῶτου τόμου, πού τὸ εἶχε στὴν ὑπόπρωτη τοῦ Sreatetur σὲ γενικές γραμμές. Τὸ χώρισε κίχλας σὲ μακρὰ καὶ ἐιδικὰ κεφάλαια (Μεταφράσεις, Ἐπιστήμες κλπ.). Παράλειψε ὄσα εἶχε γράψει γιὰ τὸ Λεάνδρου τοῦ Σούτσου καὶ πρόσθεσε τὶς κρίσεις γι' αὐτὸν τὸν Jules Roussy καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Saint-Hilaire. Τὸ Σολωμὸ καὶ τὸν Κάλβο τοὺς πέταξε ἀπ' τὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς περιόδου, καὶ τοὺς πήγε σὸ τέλος, σὸ εἰδικὸ κεφάλαιο *Poètes Ioniens*. Ἐχτός ἀπ' τὴ γλῶσσα, χτυπᾶ ἔδω καὶ τὴ στιχοιουργία τοῦ Σολωμοῦ, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Σούτσου (17). Ἀλλὰ τί νὰ πῆ κανεῖς γιὰ τὸ ἐκτενέστατο κεφάλαιο, ὅπου μιλά γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, τὸν Κλέωνα τὸν τὸν Αἰμιλίου του, τὴν οικογένειά του ἀνεπιφύλαχτα; Αὐτὴ τὴν ἐρεσκεπαστή περιαυτολογία τὴ σήκωνε τότε ἡ ἐποχὴ; Ἀλ-

λιωτικά πῶς νὰ τοῦ τὴ δικαιολογήσουμε;

Ἡ γερμανικὴ ἐπεξεργασία θεωρεῖται πῶς ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Sanders. Φαίνεται ὅμως πῶς ἔγινε μὲ τὸν καυγᾶ τοῦ Sanders. Ὁ Ραγκαβῆς τὴν ἔγραψε κι ὁ Sanders ἐπρόκειτο νὰ ἐπιθεωρήσει μόνο τὸ ὕψος τῆς καὶ τὴ γλῶσσα. Ἀλλ' αὐτὸς, ἐχτός ἀπὸ τὴ γλῶσσα, ἀνακατέφτηκε καὶ στὴ σύνθεση (17) καὶ πρῶστες, ἄλλαξε, ἔσβυσε, μὲ τὴν ἑλευθερία, ὡστε ὁ Ραγκαβῆς, γιὰ νὰ μὴ τὸν πικραίνει δείχνοντάς τὴν τὴν διασπείρει καὶ γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις του καὶ γιὰ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπ' τὴν εὐθύνη, τὸν ἔγραψε στὴν προμετωπίδα ὡς συνεργάτη του. Πραγματικά, μερικὰ κεφάλαια εἶναι βυσανάλωγα πρὸς τὸ σύνολο. Πάντως, ἡ ἐπέμβαση τοῦ Sanders βγήκε σὸ ἔργο ὠφέλιμη, μὲ τὶς προσθήκας καὶ τὶς διορθώσεις πού γίνανε. (Ἐρωτοκρίτος, Κρητικὸ θέατρο, Σολωμὸς κλπ.). Ἐδῶ περατήθηκεν κι' οἱ ποιητὲς τῆς νέας σχολῆς: Δροσίνης, Παλαμᾶς, Πολέμηξ.

Πάνου στὴ γερμανικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου ἔγινε ἀργότερα ἡ μικρὴ διτομή ἑλληνικὴ περίληψη, ὅπου τίποτα καινούργιο δὲν πρόσθεσε κι ἄς γράφονταν τότε οἱ καλύτερες σελίδες τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Ψυχάρη κι' ἔνα σωρὸ ἄλλους. Γι' αὐτὸ ἡ ἔκδοση αὐτὴ πολεμήθηκε πολὺ ἀπὸ τοὺς κριτικὸς τῆς ἐποχῆς.

Ἄσποκες σὸ τέλος δὲν θὰ ἦταν μερικὲς γενικές παρατηρήσεις πάνου στὸν τρόπο καὶ τὰ κριτήρια πού δούλεψε ὁ Ραγκαβῆς. α) Ὅλες οἱ ἐπεξεργασίες τῆς γραμματολογίας τοῦ Ραγκαβῆ, πού ἐξετάσαμε παραπάνου, εἶναι, μὲ ἀσημαντες παρεκκλίσεις καὶ προσθαφαίρεσεις, οἱ ἴδιες ὡς πρὸς τὴν κατάταξη τοῦ ὕλικου καὶ τὰ κριτήρια πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐκτίμησή του (18). β) Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ εἶναι γραμματικαὶ καὶ γενικά. Δὲν ἐξετάζει μόνο τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, ἀλλὰ γενικά τὰ γράμματα σ' ὄλα τὰ εἶδη, σ' ὄλους τοὺς κλάδους καὶ τὶς μορφές φτάνει ἴσαμε τὴν ἱατρικὴ φιλολογία. γ) Βασικὰ ἀκολουθεῖ τὴν εἰδογραφικὴ μέθοδο, συνδυασμένη μὲ τὴν χρονολογικὴ. Κατὰ αἰῶνες ἡ μεγαλύ-

(15) Ἀπὸ τὴν *Histoire de l'Empire Ottoman*.

(16) Παναγιώτου Σούτσου Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἡ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας κλπ., Ἄβ. 1853, σ. 53-4. Τοῦ χτυπᾶ μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὶς ἰταλικὲς του συνιφεύσεις.

(17) Ὁ Sanders «δὲν ἠρέσθη εἰς ἀναθεώρησιν τοῦ ὄρους, ἀλλὰ πλείστα προσέθηκεν, ἀρρήθρευεν ἢ μετέβαλεν, οὐδαμῶς συνάθροισεν ἀπὸ τῶν ἑλλήνων τὸν ὄλον ἕλας σελίδας τοῦ Γαίτου, περὶ τῆς θέσεως τοῦ Πατριάρχου ἐν Κωνσταντινουπόλει, οὐχὶ μᾶλλον εἰς τὴν ὑπόθεσιν πράσφρα, ὡς ἐπίσης καὶ ἴδιος του μεταφράσεις ποιήσων, οὐχὶ ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν, δι' ἃ καὶ εἰς τὸν τίτλον προσέθηκα τὸ δνομα του, ὡς συλλαφάξ τοῦ ἐμοῦ ἔργου παρὰ τῆ ἐμοῦ. Καὶ τινες μὲν τὸν προσήκον ἐπέμεινα νὰ ἐκλείψωσι, ἀλλὰ τῶσα, ἄς δὲν ἐθεώρουν καταλήλους, ἠνέβηθον ἵνα μὴ διασπείρω τὸν ὄλον φιλέλληνα καὶ γνωστὸν μοι κ. Σάνδερς, ὅστε εἰς τὶνα ποτὲ ἐμνημόνευσα τὸ βιβλίον τοῦτο οὐτε ἠβέλησα νὰ τὸ θεωρήσω ὡς ἔργου μου. Α. Ρ. Ραγκαβῆ. Ἄποινιμονεῦματα, τομ. Γ' (1933) σ. 365-9.

(18) Περισσότερες παραλλαγές ἔχει μόνο ἡ γερμανικὴ ἐπεξεργασία.

τερα διαστήματα ἢ περιόδους (λ. χ., μετὰ τὴν ἀναγέννηση κλπ.) ἔχει ὀρίζει τὸ ὄλικό του καὶ τὸ ἐξετάζει κατὰ εἶδη, Ἐπιστήμες — Λογοτεχνία. Ποίηση — Πρόζα (Λυρική, ἔλεγειακή, σατυρική, ἐπική ποίηση — θέατρο — μυθιστόρημα.) Ἐκτός ἀπ' τὴς εἰδολογικῆς ἔχει καὶ μορφολογικῆς ἢ τοπολογικῆς κατατάξεις (ἀρχαῖσται, χυδαῖσται, καθαρισται — δημοτικὰ ἄσματα — κρητική παραγωγή — Φαναριῶται ποιηταί.—Ἴόνιοι κ. ἄ.) δ.) Ἡ μέθοδος τοῦ εἶναι ἐργογραφική. Σχετικὰ μὲ τὸς συγγραφεῖς, βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα δὲν ἀναγράφει. Ἐπιμένει στὰ ἔργα. Ἐτσι, ἔνα συγγραφέα τὸν ἀναφέρει δύο - τρεῖς φορές καὶ περισσοτέρες σὲ διάφορα κεφάλαια. ε.) Ἀκολουθεῖ τὸ συνηθισμένο στὴν ἐποχὴ τοῦ γραμματολογικοῦ τρόπου. Κάνει ἀναλύσεις ἔργων καὶ παραθέτει, ἀλλοῦ πολλὰς, ἀλλοῦ λίγες, ἀλλοῦ ἐπιτυχμένους, ἀλλοῦ ἀκατάλληλους ἐκλογὰς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν συγγραφέων. στ.) Τὰ κριτήριά του εἶναι σύμφωνα μὲ τὴς ψευδοκλασικορωμαντικῆς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ποῦ ἀρχίζει ἀπ' τοὺς Φαναριώτες καὶ τελειώνει στὴ νατουραλιστικὴ περίοδο, ποῦ προετοίμασε τὴ γλωσσικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἀναγέννηση τοῦ 1888. Οἱ χαρακτηρισμοὶ ποῦ κάνει γιὰ τὰ ἔργα ἀναφέρονται πρῶτιστα στὴ γλῶσσα καὶ τὴ στιχοτυργία. Καθαρεύουσα, ὄχι ἄπτικὴ ἀρχαίζουσα, γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ ὠσπτή, μὲ χάρη μεταχειρισμένη. εἶναι ἡ γλῶσσα ποῦ τὸν ἀρέσει καὶ ποῦ εἰπαίνει ὡς ἄφρον. Στιχοτυργία κανονικὴ μὲ χασμωδίες καὶ χωρὶς συνιζήσεις καὶ μετρικῆς παρεκκλίσεις. Κλασσικὴ ἀρχαιότητα, ἀριστοτελικὴ ποιητικὴ, μυθολογία, ἱστορία, πολυμάθεια «μὲ ὕψος, μὲ χάριν, ἀφέλειαν, ἀχνίοναι». Δυὸ τρεῖς κρίσεις τοῦ θὰ μὰς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὰ κριτήριά του. Ὁ Σολωμὸς ἔγραψε σὲ γλῶσσα μιζοιταλίζουσα καὶ σὲ στιχοτυργίᾳ Ἰταλικῆ «διὰ τὸ ἀτέλεις τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν καὶ διὰ τῶν φωνηέντων τὰς συνιζήσεις. Εἰς τῶν μεγαλοφυστέρων ποιητῶν τῆς Νέας Ἑλλάδος, ὡς πλὴν τινων εὐφυσεστάτων καὶ χαριεστάτων ἄλλων λυρικῶν ποιημάτων ἀποδεικνύει μάλιστα ὁ μακρὸς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὕμνος, ὅστις, θαυμάσιος διὰ τὸ ὕψος τῶν ἀντιλήψεων καὶ τὸ ἰσχυρῶς εἰκονικόν, θὰ ἦν ἀθάνατον ἀριστοτέχνημα, ἂν δὲν τῷ ἐλείπεν ἡ γλῶσσα, ἥς ἡ ἐπιμελὴς χρῆσις καὶ ἡ ἐντέλεια ἐστὶ διὰ τὴν ποίησιν ἐπίσης ἀναπόφευκτος, ὅσον ἡ τῶν χρωμάτων διὰ τὴν ζωγραφικὴν». Ὁ Τυπάλδος ὅμως «ὑπερέβη πᾶν μέτρον ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν καὶ κατάχρησιν τοῦ σολοικού τοπικοῦ ἰδιώματος». Τοῦ Βαλαωρίτη ἡ γλῶσσα ὅπως καὶ οἱ ὑποθέσεις βγαίνουν «ἐξ αὐτῆς τῆς μεγαλοπρεποῦς φύσεως ἣν ἐσπούδασεν, ἀνδρική ὕψηλα καὶ πρωτότυποι... ἀκτινοβολοῦσι αἰ μέρης ὑπερβολῆς μεγάλα ἐπίνοιά του...». Ὁ Τερσε-

της μαζί μὲ τὸ Βαλαωρίτη ἔγραψαν τὴ δημοτικὴ «δὲ ἄνοιαν τῆς καθαρὰς γλώσσας». Τοῦ ἀρέσουν οἱ Σούτσοι ἢ γλῶσσα τους εἶναι ὕψηλῃ, ἔντεχνος, ἡ στιχοτυργία τους μελωδική. Οἱ ἔμπνευσεις τους ὕψηλαί. Ὁ Βλαχάβας καὶ ὁ Καραϊσκάκης τοῦ Π. Σούτσου «συρραφῆ ἄτεχνος ἄνευ εὐρέσεως, πλοκής καὶ ἐνδιαφέροντος, ἀληθῶν λυρικῶν ἀριστοτελεσιῶν» κλπ. Ὁ Καλλιβούρης ἔγραψε σὲ ὑπερκαθαρεύουσα, μὰ «ἡ ἀρχαικότης τοῦ ὕψους ἀποβαίνει ἐνίοτε δυσκατάληπτος, βλάπτουσα ἔστιν ὅτε καὶ τῶν στίχων τὴν ἁρμονίαν».

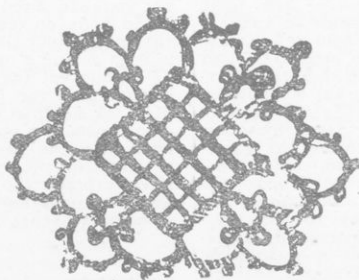
Κι οἱ γραμματολογεῖς εἶναι δεμένους μὲ τὴν ἐποχὴ ποῦ γραφῆκανε. Ἐρχονται καὶ παρέρχονται μαζί τῆς. Μπορεῖ νὰ ἐξιστοροῦν πολλὰς ἐποχὰς, ἀλλὰ μόνον τὴ δικὴ τους κλείνουν μέσα τους, γιὰτὶ μὲ αὐτῆς τὸ φακὸ τὰ βλέπουν ὄλα. Ἡ γραμματολογία τοῦ Ραγκαβῆ κλείνει μέσα τῆς τὸ σφυγμὸ καὶ τὴς ἀντιλήψεις, τὰ δεικτρα καὶ τὴ δράση μιᾶς δάκερης περιόδου, ἀπὸ κείνην ποῦ ἐρχόμαστε, ἐκείνην ποῦ διαδεχτήκαμε. Ἡ μεγάλη ἰδέα, ὁ κόσμος ἐκεῖνος τῆς ἀκαταστάλαχτης καὶ θαλωμένης ἀκόμο κοινωνίας, γεμάτος ὄνειρα, ἐνθουσιασμοῦ, ἰδανικά, ἀδυναμίες καὶ κακίες —πρὸ παντὸς ἀφέλεια. Ὁταν βγῆκε ἡ στερὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, εἶχε πιά θαμποχαράζει μὰ καινούργια ἐποχὴ γιὰ τὰ νέα μας τὰ γράμματα. Πολεμήσαμε τότε τὸ Ραγκαβῆ γιὰτὶ δὲν τὴν πρόσεξε. Ἐκεῖνος δὲν ἔδωσε σημασία καὶ μόνον, λέγει, «ἐξηκολούθησα νὰ τοὺς ἀγνοῶ καὶ εἶς τὰ μετέπειτα»!... Ἦταν δεμένους μὲ τὴν ἐποχὴν του καὶ αὐτὴ μόνον μοροῦσε νὰ καταλάβει καὶ νὰ προσέξει! Οἱ Σούτσοι στὰ νεώτερα ἔργα πιάνουν λίγες βιαστικῆς γραμμῆς. Στὸ Ραγκαβῆ τὴ γραμματολογία ὀλάκερο κεφάλαιο. Μόνον ἔνα ἔργο τῆς ἐποχῆς τους μοροῦσε νὰ ἐπιφυλάξει μὰ τέτια τιμὴ σ' αὐτοὺς ποῦ τὴ γεμίσαμε μὲ τῶνομα καὶ τὴν ἐπίδρασήν τους καὶ περάσανε μαζί τῆς. Γι αὐτό, ἐκτός ἀπ' τὴν ἀξία τῆς ὡς ἔργο πληροφοριακό, ὡς ἱστορικὸ βοήθημα, ἡ γραμματολογία τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὴς πολλὰς μορφῆς τῆς κλείνει καὶ τὴ δικαίωση τῆς ἐποχῆς τῆς, καὶ αὐτὸ τὴν κάνει περισσότερο χρησιμὴν, γιὰ δούος θέλουνε νὰ μελετήσουνε μὲ ἱστορικὴ εὐσυνειδησία τὰ νεοελληνικά γράμματα.

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Ἄλλες κριτικῆς καὶ γραμματολογικῆς ἐργασίες τοῦ Ραγκαβῆ ἔτυγε νὰ ἔξω, ἐκτός ἀπ' τὴς πέντε - ἔξη εἰσηγήσεις τοῦ στοὺς φιλολογικοὺς διαγωνισμοῦς, τὴς παρακάτω: 1) Ἐπίκρισις εἰς τὴν ἐπίκρισιν τοῦ Λεανδρου, Ἄθηνά. φ. 152, 13 ἰουν. 1834 σ. 4α-γ. 2) Ἡμερολόγιον τοῦ Ἑλληνιστοῦ Ἄσε (Hase), Ἡμερολόγ. Ἐρετὸ 1868, σ. 72 - 83. 3) Περὶ τοῦ μνημείου τοῦ Πατριάρκου, Ἐφημερὶς 16 Ἀγοῦστου 1875, σ. 3α-β. 4) Ἐπίκρισις ἐπιστολιμαία

- Ἔμμ. Ροῖδου, Ἐφημερίς 10 Δεκ. 1877, σελ. 3β. 5). Ἡ Ἑλληνικὴ ἀκαδημία, Ἐστία ΚΔ' (1887) σελ. 81α-20β. 6) Περὶ τῆς στιχουρίας παρ' ἡμῶν, Ἡμερ. Σκόκου 1883 σελ. 142-54. 7) Πανηγυρικός εἰς λόρδ Βύρωνα, Ἐφημερίς 25 καὶ 26 Ἰαν. 1888. 8) Περὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως, Φύσις Α' (1893) ἀρ. 31 (πρβλ. Ἐφημερίς 15.1.93, σ. 4β). 9) Ἀξιοσημειώμενο εἶναι ἕνα γράμμα τοῦ Ραγκαβῆ πρὸς τὸν Δροσίτη γιὰ τὴ νέα ποίηση, δημοσιευμένο στὴν Ἐστία, Δελτίου 417 τομ. ΙΗ' 1884 σελ. 2 β.
- Β' Σπουδαία βιοβιβλιογραφικὴ πηγὴ γιὰ τὸ Ραγκαβῆ, ἀποτελοῦνε τὰ Ἀπομνημονεύματά του, τομ. Α-Δ, ἘΑθ. 1894-1930. Ἀπὸ τὸ ἀπέραντο βιβλιογραφικὸ ὄγκο τοῦ ἔργου στὴ διάθεσίν μου, δίνω ἐδῶ μιὰ μικρὴ ἐκλογὴ τῶν σημαντικότερων δημοσιευμάτων γύρω στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ χαλκέντερου καὶ βιβλιολάβα λογιῶν.
1. Ἡλ. Σταθοπούλου. Ὁ Α. Ραγκαβῆς καὶ ὁ Π. Σούτσος ἢ ἡ νέα ἐπιστῆμη περὶ τῶν φαινομένων τῆς αὐτομάτου κινήσεως τῆς τραπέζης καὶ ἡ νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, ἘΑθ. 1893, -8 φ.
 2. Eugène Vempeiz. Héros et roètes, τομ. Β' Paris 1862.
 3. Ριούκης ι) Ἄλ. Ρ. (μὲ εἰκ.). Ἐστία Κ (1885) σ. 515α-521α.
 4. Ἀνωμόμου. Ἄλ. Ρ. Τὸ ἔργον του, Ἐφημερίς 10 Ἰουλ. 1887 σελ. 3α-β.
 5. Θεμ. Θ. Σοφοῦλη. Ὁ ἀρχαιολογικὸς θησαυρὸς τοῦ Α. Ρ. καὶ ὁ ἐπικριτὴς του, Ἐφημερίς 5 Μαΐου 1888 σ. 4α-γ.
 6. Οἰκονόμος Α. Δ. Ὁ Ρ. καὶ ὁ ἀρχ. θησαυρὸς, Ἐφημερίς 2 Ἰουν. 1888 σ. 4γ-5β.
 7. Βαββάκιλας Ἰω. Τὸ ἀρχ. λεξικὸν τοῦ Ρ. καὶ ὁ Σοφοκλῆς, Ἐφημερίς 26 Ἰουλ. 1888 σελ. 6γ-7α.
 8. Κ. Παλαϊᾶ Ἄλ. Ρ. Σκιαγραφαί, Ἡμερολόγιον Σκόκου 1889 σελ. 321-4.
 9. [Ἀνωμόμου] Ὁ Παρνασσὸς γιὰ τὸ θάνατον τοῦ Ρ., Ἐστία 1892 φ. 5 σελ. 80α.
 10. Σ. Παπαγεωργίου Ὁ Ρ. ἐν Μονάχῳ, Ἐστία 1892 φ. 8, σελ. 123β κτ.
 11. [Ἀνωμόμου] Τὸ τελευταῖον αὐτόγραφον τοῦ Ραγκ., Ἐστία 1892 φ. 6 σελ. 95β.
 12. Ἀριστείδου Ρούκη Α. Ραγκ., Ἐστία 1892, φ. 19 σελ. 289α-94β.
 13. Ι. Σακελιῶν Α. Ραγκ. Φύσις Β' (1892) σελ. 136.
 14. Δ. Κόκκος Τέλος ποιητοῦ, Φύσις Β' (1892) σ. 163.
 15. Βλ. Γαβριηλίδου Θάνατος Α. Ραγκ. (σκιαγραφαί), Ἀκρόπολις 17 Ἰαν. 1892, σελ. 2β-3β-ε καὶ 18, σελ. 2β-3β.
 16. Ν. Ι. Σπινδιωνῆς Α. Ρ. (σκιαγραφαί) Ἐστία 1892 φ. 4, σελ. 56α-9β.
 17. Κ. Παλαϊᾶ Τὸ ἔργον τοῦ Ραγκαβῆ Ἐστία 1892, φ. 5 σελ. 75α-8β.
 18. Dr Blackie Ἄλ. Ρ., Ν. Ἐφημερίς 24 Ἀπριλ. 1893, σελ. 6β-7α.
 19. Ἰ. Ζερβῶ Βιογραφία, Ποιήματα (Φέξης) ἘΑθ. 1915.
 20. Ε. Ζαλοκώστα Ὁ Ραγκαβῆς. Διάλεξις εἰς τὸν Παρνασσόν, Νέα Ἑλλάς 21 Ἀπριλ. 1916 σελ. 1γ-δ.
 21. Ε. Ζαλοκώστα Ἄλ. Ρ. Ρ. Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 10' αἰ., τομ. Α' ἐκδ. β' 1925 σελ. 245-76.
 22. Ἀριστοτ. Π. Κουρτίδου Τὸ ἑλληνικὸν διήγημα μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως. Ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος Α. Θ. (Ζηκῆς) 1921-12 σελ. 56 (στὴ σειρά Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων διηγηματογράφων τοῦ Παρνασσοῦ).
 23. Σίμου Μενάρδου Soutsos, Rangabé, Bernardakis, The Poetry Review, τομ. 18 (1927) σελ. 385-95.
 24. Ε. Ρ. Ραγκαβῆ Α. Ραγκ., Μ. Ε. Ἐγκ. ΚΑ' σελ. 5γ-5β.
- Ἐξιωματικῶς εἶναι ἡ ἐπίκρισις τοῦ Βερναρδάκη στὸν Πρόλογο τῶν Κυψελιδῶν (Λειψία 1860). Γ. Β.

1000/96

